

зобов'язальних прав згадується лише орендар, якщо пошкоджено плоди на полі. Однак деякі романисти поширюють це положення на суб'єктів усіх зобов'язальних прав, що, як зазначив Ю. Барон¹¹, прямо суперечить джерелам з римського приватного права.

По-п'яте, цей позов мав на меті відшкодування завданих збитків, однак він вважався також позовом про роена – штраф. Тобто потерпілий у разі задоволення такого позову одержував більше розміру реальної шкоди.

По-шосте, цей позов ніколи не мав наслідком безчестя *infamia*, навіть у разі умисного пошкодження чужого майна. Однак його особливість у тому, що у разі умисної відмови, винний підлягав подвійному покаранню *roena dupli* (D.9.2.2.1.).

Положення римського права про *furtum* і *damnum injuria datum* істотно вплинули на правове регулювання деліктних зобов'язань із відшкодування майнової шкоди у сучасному цивільному праві України. Але при цьому цей вплив мав різний характер.

Таким чином, розглянувши основні положення римського і сучасного цивільного права України, можна зробити беззаперечний висновок, що саме римське право, яке увібрало в себе багатовіковий досвід законотворчої діяльності, що стосується деліктних зобов'язань, здійснило значний вплив на весь подальший розвиток цивілістичної науки і практики. В результаті був створений чіткий порядок визначення умов відповідальності, який набагато пережив своїх видатних творців і який покладено в основу сучасного права не тільки України, а й багатьох інших країн.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 2 від 17 вересня 2004 року)*

*Заїка Ю.О.,
заступник начальника кафедри цивільно-
правових дисциплін Національної академії
внутрішніх справ України,
кандидат юридичних наук, доцент*

ДЕЯКІ КОЛІЗІЙНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО ЦИВІЛЬНОГО ТА СІМЕЙНОГО ПРАВА

Набуття чинності Цивільного та Сімейного кодексів України (далі - СК України та ЦК України) обумовили і необхідність дослідження та аналізу цих кодифікаційних актів. Серед перших ґрунтовних робіт необхідно згадати Коментар СК України – одного із його розробників – З.В. Ромовської, Науково-практичний коментар СК України вчених Одеської національної юридичної академії за редакцією Ю.С. Червоного, колективну працю одеських цивілістів на чолі з О.Є. Харитоновим і О.М. Калітенко, які видали Коментар ЦК, новітні підручники з цивільного права, підготовлені вченими Інституту держави та права за редакцією Я.М. Шевченко та Київського

¹¹ Барон Ю. Там само. - С.249.

національного університету за редакцією О.В. Дзери та Н.С. Кузнецової. З численними публікаціями, присвяченими аналізу окремих новел ЦК і СК, висупили провідні вітчизняні цивілісти (І.В. Жилінкова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.А. Підопригора, О.О. Підопригора, С.Я. Фурса та інші).

Водночас, незважаючи на досить великий проміжок часу, пов'язаний з підготовкою і проведенням нової кодифікації, законодавцю не вдалося уникнути деяких суперечливостей при застосуванні окремих статей наведених вище кодифікаційних актів.

В нашій розвідці ми зупинимо нашу увагу на певних колізіях, що виникли між окремими положеннями ЦК України та СК України, які визначають правове положення осіб, що перебувають у фактичних шлюбних стосунках.

Ці розбіжності і протиріччя обумовлені, перш за все, наявністю тривалої дискусії, відносно правового значення факту реєстрації шлюбу і фактичних шлюбних відносин, що виникають і без його реєстрації.

Аргументи “за” і “проти” фактичних шлюбних відносин зводяться до наступного.

Прихильники основних положень Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР 1969 року, який не визнавав фактичних шлюбів, підкреслюють значення реєстрації шлюбу, не лише як акту, що є доказом шлюбних відносин, а і актом, за допомогою якого держава певним чином впливає на шлюбні відносини, регулює їх. Легалізація ж фактичних шлюбів сприятиме розвитку легковажних зв'язків. Нарешті, охорона фактичних шлюбів не може не обумовити порушення принципу моногамії, легалізації багатощлюбності, що суперечитиме основним засадам вітчизняного сімейного права.

Супротивники наведеної вище тези зазначають, що не варто переоцінювати значення формального моменту в шлюбі, оскільки фактичні шлюбні відносини – явище досить поширене в сучасному суспільстві.

Визнання дійсним не лише зареєстрований шлюб, а і фактичні шлюбні відносини, має суто практичне значення не лише в сімейному, а і в цивільному, трудовому, кримінальному, житловому, страховому праві, праві соціального забезпечення та в інших галузях і підгалузях національного права.

Істотні правові наслідки пов'язані із реєстрацією шлюбу в спадковому праві. Так, при спадкуванні за законом, до спадкоємців першої черги поруч із дітьми та батьками померлого, законодавець відносить і подружжя, яке пережило (ст. 1261 ЦК України).

Водночас, подружжя визнається спадкоємцем за законом лише в тих випадках, коли воно перебувало у зареєстрованому шлюбі з померлою особою, причому правове значення тут відіграє саме факт перебування у зареєстрованому шлюбі, а не наявність фактичних шлюбних відносин.

Право подружжя, яке пережило, на спадщину, не пов'язується ні зі спільним проживанням, ні з веденням спільного господарства. Подружжя може проживати в іншому місті, в іншій країні, може навіть фактично припинити сімейні стосунки, але право на спадщину зберігається до моменту розірвання шлюбу у встановленому порядку.

Новий СК України практично порівняв правове становище осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, із зареєстрованим подружжям.

Так, за загальним правилом, майно, набуте за час спільного проживання однією сім'єю жінкою та чоловіком, що не перебувають у шлюбі, належить їм на праві спільної сумісної власності (ст. 74 СК України).

В ст. 91 СК України надано право на утримання чоловіку та жінці, які не перебувають у шлюбі між собою, у випадках, коли вони стали непрацездатними під час такого фактичного

шлюбу або протягом року після припинення фактичних шлюбних відносин (ст. 76 СК України), або ж у разі проживання з такою особою неповнолітньої дитини (статті 84, 86, 88 СК України).

Коментуючи ст. 91 СК України “Право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою”, З.В. Ромовська зазначає, що за допомогою цієї правової норми у “чоловіків виховуватиметься почуття відповідальності за результати свого особистого життя”¹.

З іншого боку, аналізуючи ст. 91 СК України Ю.С. Червоний зазначає, що положення цієї статті суперечать положенням ст. 30 СК України, оскільки “фактично визнається можливість полігамії (багатошлюбності)”².

Основне протиріччя між Сімейним і Цивільним кодексами України можна звести до наступного:

1) Легалізуючи фактичні шлюби і практично прирівнюючи правове становище фактичного подружжя до правового становище подружжя в шлюбі зареєстрованому, законодавець нівелює цю рівність у спадковому праві, оскільки зареєстроване подружжя закликається до спадкування за законом в першу чергу, а фактичне – в четверту, якщо доведе наявність сімейних відносин з померлим.

2) Чи є обґрунтованим і справедливим надання права на спадкування подружжю, яке пережило, в тому випадку, коли фактичні шлюбні відносини між подружжям були припинені, і померле подружжя фактично утворило нову сім’ю, не розриваючи попереднього шлюбу?

Ще на стадії розробки нового СК України, оцінюючи ознаки сім’ї, які пропонувалися в проєкті: спільне проживання, спільний побут, наявність взаємних прав та обов’язків, З.В. Ромовська підкреслювала, що таке розуміння сім’ї припинить “законодавче лукавство відповідно до якого не визнається сім’єю, так звана “фактична сім’я”³.

Протягом історії законодавець займав чітку позицію щодо процедури укладення шлюбів. Дійсними вважалися лише, так звані “світські шлюби”, зареєстровані у відповідних державних органах. Винятки з цього правила були прямо обумовлені в законі.

До зареєстрованих шлюбів прирівнювалися шлюби, укладені за релігійними обрядами, які відбулися до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

Так, згідно Декрету РНК УСРР “Про цивільний шлюб” і про ведення книг актів громадянського стану” від 20 лютого 1919 р. “церковні та релігійні шлюби, укладені до видання цього декрету, з додержанням умов і форми, передбачених статтями цивільних законів, що діяли раніше, мають силу зареєстрованих цивільних шлюбів”⁴.

Відповідно до п. 2 Указу Президії Верховної Ради УРСР від 16 квітня 1940 р. “Про реєстрацію актів громадянського стану в Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР” вчинені до 5 травня 1940 року “служителями релігійних культів, єврейськими общинами і метрикальними конторами записи одруження” вважаються такими, що мають законну силу⁵.

¹ Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – К., 2003. – С. 201.

² Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С.Червоного. – К.: Істина, 2003. – 464 с.

³ Ромовська З. Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє // Право України. – 2001. - № 2. – С. 64.

⁴ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: Т.1. – К., 1963. – С.109-110.

⁵ Там само: - С. 705-706.

В Закарпатській області відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР “Про введення на територіях Закарпатської області законодавства Української РСР” від 24 січня 1946 р. визнаються дійсними шлюби, укладені за релігійними обрядами до 25 січня 1946 р.⁶

Дійсними вважаються шлюби, укладені до 2 серпня 1940 р. в місцевостях, які були приєднані до України, відповідно до Закону СРСР від 2 серпня 1940 р. “Про включення північної частини Буковини та Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії до складу Української РСР”⁷.

До зареєстрованих шлюбів прирівнюються шлюби, які були укладені в період Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованих територіях і оформлені в німецьких управах, комендатурах чи шляхом релігійних обрядів, якщо при цьому не були порушені матеріальні умови укладення шлюбу, встановлені республіканським законодавством.

У наведених вище випадках легалізації фактичних шлюбних відносин, особи набувають спадщину, як подружжя, і за відсутності реєстрації шлюбу.

Водночас в історії сімейного права були і періоди, коли фактичне подружжя, прирівнювалося в спадкових правах, до подружжя зареєстрованого.

Так, в судовій практиці двадцятих років зустрічалися випадки, коли за фактичним подружжям визнавалося право на житлову площу, на пенсію і допомогу, а також на отримання спадщини⁸.

Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, прийнятий 4 травня 1926 р., визнавав дійсними не лише шлюби, зареєстровані органах ЗАГС, але і фактичні шлюби, що правда, наявність такого шлюбу треба було довести в суді. Оскільки ЦК УРСР 1922 р. до спадкоємців за законом відносив і подружжя в судовій практиці виникло питання, чи може бути застосовано норма щодо поширення правового режиму майна подружжя на фактичне подружжя.

Ця проблема була розв'язана постановою Пленуму Верховного Суду УРСР від 4 лютого 1928 р., в якому зазначалося, що “тід подружжям, яке пережило”, необхідно розуміти не лише подружжя, яке перебувало з померлим подружжям у зареєстрованому шлюбі, але і таких осіб, які хоча і не були з померлим в зареєстрованому шлюбі, але були з ним в близьких відносинах, які мали більш чи менш постійний характер і соціально-побутові ознаки шлюбу, тобто перебували у фактичних шлюбних відносинах⁹.

Зазначимо, що питання такого характеру неодноразово виникали в судовій практиці, яка не завжди була уніфікованою. Так, із одного із рішень Цивільної касаційної колегії від 11 грудня 1928 р. прямо випливає можливість одночасного спадкування за законом двох жінок, які перебували у фактичних шлюбних відносинах із спадкодавцем¹⁰, що, звичайно, не можна вважати обґрунтованим.

Тому, не випадково, питання, щодо “конкуренції” фактичних шлюбів була предметом дослідження фахівців того часу, які вважали, що в цьому випадку переваги повинні бути надані

⁶ Там само: Т.2. – С.197.

⁷ Див.: Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. – М., 1956. – С.22-23.

⁸ Орловский П.Е. Практика Верховного Суду СССР по гражданским наследственным делам. – М., 1947. – С. 7.

⁹ Вестник советской юстиции. – 1928. - № 5. – С.142-143.

¹⁰ Вісник радянської юстиції. – 1929. - № 4.- С.130.

особі, яка почала першою перебувати у фактичних шлюбних відносинах, оскільки наявність двох фактичних шлюбів суперечить основним засадам сімейного законодавства¹¹.

1. Ми вважаємо, що оскільки законодавець став на шлях поваги до прав фактичного подружжя і в сімейному праві практично урівняв фактичне подружжя в майнових правах з подружжям зареєстрованим:

а) визнав спільність майна, набутого за час перебування у фактичних шлюбних відносинах;

б) надав право на утримання фактичному подружжю у випадку його непрацездатності чи на час здійснення догляду за неповнолітньою дитиною, то доцільно внести відповідні зміни в норми, що визначають правове положення фактичного подружжя і в ЦК України, а саме – визнати спадкові права не лише за зареєстрованим подружжям, а і за подружжям незареєстрованим.

2. Водночас, оскільки до спадкоємців першої черги законодавець відносить не лише осіб, пов'язаних із спадкодавцем кровним спорідненням, а і сімейними зв'язками, необхідно законодавчо закріпити ознаки фактичних шлюбних відносин з тим, щоб випадкові зв'язки в тих чи інших формах не стали підставою для виникнення спадкових правовідносин.

Такими ознаками, наш погляд, може бути:

- факт спільного співжиття протягом не менше двох останніх років;
- взаємна матеріальна підтримка;
- публічне виявлення подружніх відносин перед третіми особами;
- спільне виховання дітей.

3. Відповідно до ст.119 СК за заявою подружжя або позовом одного з них суд може встановити, так званий “режим окремого проживання”, тобто, “відлучення від стола і ложа”, правовими наслідками якого є призупинення дії двох презумпцій: презумпції спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу, та презумпції батьківства.

Протягом цього часу не виключено перебування подружжя у фактичних шлюбних відносинах з іншими особами. Водночас, після смерті одного з подружжя за таких обставин, спадкоємцем буде виступати інше подружжя, а фактична дружина чи чоловік - може лише претендувати на спадщину в четверту чергу, як член сім'ї померлого, що не може вважатися логічним.

За таких обставин, беручи до уваги суворо моногамний характер шлюбу в нашій країні, доцільно враховувати як вирішальну обставину для спадкування в першу чергу, як подружжя, саме перебування у фактичних шлюбних відносинах, факт яких підтверджено у судовому порядку, а не формальну реєстрацію шлюбу між особами, які фактично припинили будь-які стосунки між собою.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ України
(протокол № 10 від 15 червня 2004 року)*

¹¹ Гредингер М. К вопросу о праве наследования фактических супругов // Вестник советской юстиции. – 1928. - № 5. – С.134.